

*До 100-річчя
Національної академії наук України*

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
УКРАЇНСЬКИЙ МОВНО-ІНФОРМАЦІЙНИЙ ФОНД

ЛІНГВІСТИЧНО-ІНФОРМАЦІЙНІ СТУДІЇ

ПРАЦІ
УКРАЇНСЬКОГО МОВНО-ІНФОРМАЦІЙНОГО ФОНДУ
НАН УКРАЇНИ

У П'ЯТИ ТОМАХ

Дослідження 1991–2018 років

За загальною редакцією *В. А. Широкова*

КИЇВ 2018

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
УКРАЇНСЬКИЙ МОВНО-ІНФОРМАЦІЙНИЙ ФОНД

ТОМ III

ТЛУМАЧНА ЛЕКСИКОГРАФІЯ

КНИГА 3

**ДИНАМІКА ЛЕКСИКО-
СЕМАНТИЧНОГО СКЛАДУ
СЛОВНИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
У ДВАДЦЯТИ ТОМАХ**

УКРАЇНСЬКИЙ МОВНО-ІНФОРМАЦІЙНИЙ ФОНД

*Рекомендовано до друку вченою радою
Українського мовно-інформаційного фонду НАН України
(протокол № 9 від 23 жовтня 2018 р.)*

Рецензенти:

академік НАН України *О. В. Палагін*,
член-кореспондент НАН України *А. О. Загнітко*

Автори третьої книги третього тому:

В. А. Широков, Л. О. Симоненко, Н. В. Стратулат, Л. М. Томіленко, Л. Л. Шевченко

Лінгвістично-інформаційні студії: Праці Українського мовно-інформаційного фонду НАН України : у 5 т. Т. 3 : Тлумачна лексикографія. Кн. 3 : Динаміка лексико-семантичного складу Словника української мови у двадцяти томах / В. А. Широков та ін. Київ : Український мовно-інформаційний фонд НАН України, 2018. 230 с.

Третя книга «Динаміка лексико-семантичного складу Словника української мови у двадцяти томах» третього тому «Тлумачна лексикографія» п'ятитомної монографії «Лінгвістично-інформаційні студії» містить аналіз активних процесів розвитку лексичного складу української мови з 80-х років ХХ ст. до сьогодні: загальноживаної, біблічної й термінологічної лексики, представленої у тлумачних словниках української мови в 11-ти й 20-ти томах (СУМ-11 і СУМ-20).

Висвітлено теоретичні проблеми дослідження розвитку лексико-семантичної системи української літературної мови, визначено роль зовнішніх і внутрішніх чинників, які впливають на динамічний характер словникового складу мови й зумовлюють виникнення якісних та кількісних лінгвальних змін.

Проведено дослідження загальноживаної лексики: основних інноваційних входжень до СУМ-20 – дериваційних та семантичних неологізмів. Застосування словотворчого аналізу дало змогу описати дериваційні утворення, дослідити основні способи творення, виявити продуктивні словотвірні типи, окреслити найважливіші тематичні групи новацій. На основі компонентного аналізу досліджено семантичні неологізми, охарактеризовано семантичний процес метафоризації, що зумовив появу нових значень, встановлено головні твірні моделі, які лягли в їх основу, а також сфери функціонування інноваційних одиниць в українській літературній мові.

Описано лексику і фразеологію Святого Письма, яка знайшла системне представлення в СУМ-20 через залучення нових реєстрових слів, заміну дефініцій слів та усталених словосполучень, розвиток семантичної структури лексем, значне розширення ілюстративної бази.

Здійснено комплексний аналіз термінології, яка є суттєвою частиною реєстру кожного великого тлумачного словника. Її дослідження в СУМ-11 та СУМ-20 дозволяє простежити еволюцію основного термінологічного складу української мови. Опис словотвірних моделей дав змогу дослідити способи творення доданих термінологічних одиниць, виявити їхні продуктивні типи й основні значення. На основі семного аналізу простежено процес термінологізації загальноживаних слів. Аналіз нової термінологічної лексики, введеної до реєстру Словника української мови у 20-ти томах, дозволив виявити найактивніші лексико-дериваційні мовні процеси, дослідження яких сприяє формуванню уявлення про роль та місце термінів у мові.

© Український мовно-інформаційний фонд
НАН України, 2018

© В. А. Широков, Л. О. Симоненко,
Н. В. Стратулат, Л. М. Томіленко,
Л. Л. Шевченко, 2018

ЗМІСТ

ВСТУП.....	7
Розділ 17. ФОРМУВАННЯ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНОГО СКЛАДУ ЗАГАЛЬНОВЖИВАНОЇ ЛЕКСИКИ У СЛОВНИКУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В 20-ТИ ТОМАХ	9
17.1. Теоретичні засади вивчення змін у лексико-семантичній системі української мови.....	9
17.1.1. Динамізм як онтологічна властивість мови	9
17.1.2. Чинники розвитку лексичної системи. Зовнішні (соціальні) чинники.....	15
17.1.3. Внутрішні (власне мовні) чинники	18
17.1.4. Типи змін у мові. Неологізми	25
17.1.5. Загальномовний словник як найповніше представлення мовного матеріалу сучасної української мови.....	29
17.2. Дериваційні неологізми в лексичній системі сучасної української мови.....	32
17.2.1. Словотворення як основний процес розширення словникового складу української мови	32
17.2.2. Іменникові інновації у складі лексики української мови.....	39
17.2.2.1. Іменникові деривати, утворені суфіксальним способом	39
17.2.2.2. Складні неологізми в системі СУМ-20	45
17.2.2.3. Нові юкстапозити та зрощеннєві утворення.....	47
17.2.2.4. Нові аббревіатури в словниковому складі української мови	52
17.2.2.5. Інноваційні композиційні утворення в лексичній системі СУМ-20.....	59
17.2.3. Словотворення прикметникових інновацій	61
17.2.3.1. Суфіксальний словотвір прикметників	61
17.2.3.2. Префіксально-суфіксальний словотвір прикметників.....	66
17.2.3.3. Префіксальний спосіб творення прикметників	71
17.2.3.4. Складні прикметники.....	73
17.2.4. Дериваційні утворення дієслів	76
17.2.5. Дієприкметникові новотвори.....	80
17.2.6. Прислівникові неологізми.....	81
17.3. Семантичні неологізми в лексичній системі української мови	84
17.3.1. Семантичні процеси як один із шляхів збагачення лексики української мови	84
17.3.2. Процес метафоризації як одне із основних джерел поповнення словникового складу	90
17.4. Лексика і фразеологія Святого Письма.....	113

Розділ 18. ОСОБЛИВОСТІ ПРЕДСТАВЛЕННЯ ТЕРМІНОЛОГІЧНОЇ ЛЕКСИКИ В СЛОВНИКУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У 20-ТИ ТОМАХ	122
18.1. Термінологія як об'єкт лексикографії	122
18.1.1. Розвиток науки й сучасне термінознавство.....	122
18.1.2. Галузева лексика у великих загальномовних тлумачних словниках.....	124
18.1.3. Питання про частиномовну належність термінів фахової лексики. Терміни-прислівники в тлумачній лексикографії	132
18.2. Термінологічна лексика в Словниках української мови в 11-ти та 20-ти томах.....	135
18.2.1. Інструментальний комплекс «Словник української мови» в системі опрацювання термінології.....	135
18.2.2. Класифікація галузевої термінології. Тематичні групи слів	138
18.2.3. Класифікація термінології Словника української мови в 11-ти томах та розширення її складу в Словнику української мови у 20-ти томах	140
18.2.3.1. Терміни нових галузей знань у Словнику української мови у 20-ти томах	173
18.3. Шляхи й способи поповнення термінології в Словнику української мови у 20-ти томах	176
18.3.1. Особливості термінологічного словотворення	176
18.3.2. Морфологічна деривація	179
18.3.2.1. Основні способи творення термінів-іменників	181
18.3.2.1.1. Суфіксальний спосіб творення термінів-іменників.....	181
18.3.2.1.2. Префіксальний спосіб творення термінів-іменників.....	185
18.3.2.1.3. Словотвір складних термінів-іменників	188
18.3.2.2. Словотворення термінів-прикметників	197
18.3.2.2.1. Суфіксальний спосіб творення термінів-прикметників	197
18.3.2.2.2. Префіксальний спосіб творення термінів-прикметників	199
18.3.2.2.3. Префіксально-суфіксальний спосіб творення термінів-прикметників.....	200
18.3.2.2.4. Словотвір складних термінів-прикметників.....	202
18.3.2.3. Словотворення термінів-дієслів.....	204
18.3.2.3.1. Суфіксальний спосіб творення термінів-дієслів	204
18.3.2.3.2. Префіксальний спосіб творення термінів-дієслів	206
18.3.2.3.3. Постфіксальний словотвір термінів-дієслів	207
18.3.2.3.4. Словотворення дієприкметників-термінів.....	208
18.3.2.4. Словотворення термінів-прислівників	209
18.3.2.4.1. Суфіксальний словотвір термінів-прислівників	209
18.3.3. Семантична деривація	209
18.3.4. Запозичення термінів.....	221
ЛІТЕРАТУРА	225

ВСТУП

Зміни в різних сферах життя соціуму: суспільно-політичній, науково-технічній, духовній, культурній та ін. під впливом нових суспільних умов породжують нові об'єкти називання і формують потребу в неологізмах. У свою чергу, мова як системно-структурне утворення характеризується такою внутрішньою організацією (системні міжрівневі взаємозв'язки, власний словотворчий потенціал, стилістичні зміни, існування мовних антиномій тощо), яка зумовлює розвиток мовної системи.

Найвиразніше відображає мовну динаміку лексико-семантичний рівень. Словниковий склад є найбільш чутливим до всіх зовнішніх факторів впливу, на ньому активно відбивається дія внутрішніх законів розвитку мови. Лексичний склад активно реагує на зміни в суспільстві та відображає різні види перетворень у ньому. Дослідження розвитку лексики сучасної української мови десятиліть – кінця XX – початку XXI століть – засвідчило значне входження до лексичної системи значного масиву нових слів, що відбиває процес пристосування мовної системи до нових потреб комунікації у зв'язку зі стрімким розвитком науки та техніки, економічними перетвореннями, виникненням нових суспільних відносин, інформаційною революцією, глобалізаційними процесами і т. ін. Із цим пов'язане входження раніше не відомих слів та словосполучень до словникового складу мови, спричинене необхідністю найменування значної кількості нових предметів, явищ та понять. Ці процеси знайшли відображення у словотворчих неологізмах, в різноманітних семантичних змінах різних груп лексики, в освоєнні запозичених слів. Усе це досить актуальні теми, розробка яких є значимою в колі інших проблем сучасного мовознавства.

Найбільш повне зібрання лексики української мови на сьогодні представляє СУМ-20 – понад 200 тис. реєстрових словникових одиниць. Зіставлення СУМ-20 та СУМ-11 надає можливості проаналізувати інноваційні

процеси в лексико-семантичній системі української мови, виявити тенденції та шляхи її розвитку, встановити причини виникнення та характер цих змін. Матеріал СУМ-20 дозволяє з найбільшою повнотою розкрити питання про те, наскільки глибокі зміни відбулися в лексиці досліджуваного періоду.

Звернення до інноваційних явищ передбачає перш за все аналіз загальноновживаної та термінологічної лексики, де вони проходять особливо інтенсивно. Комунікативний простір, який покриває ця лексика, знаходиться в стані постійних змін, які спричинені різними соціальними перетвореннями та внутрішньою організацією мови, що, в свою чергу, породжують нові номінативні одиниці, сприяють оновленню лексичного складу. Окремим аспектом вивчення стала біблійна лексика, яка отримала широке входження до реєстру нових слів і значень, демонструючи значне розширення меж існування та відношень біблійної мікросистеми Словника.

РОЗДІЛ 17

ФОРМУВАННЯ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНОГО СКЛАДУ ЗАГАЛЬНОВЖИВАНОЇ ЛЕКСИКИ У СЛОВНИКУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В 20-ТИ ТОМАХ

17.1. Теоретичні засади вивчення змін у лексико-семантичній системі української мови

17.1.1. Динамізм як онтологічна властивість мови

Однією з найважливіших передумов функціонування мови є її властивість рухатися та перебувати в стані перманентних змін, де на кожному етапі її існування розвиваються ті засоби й способи вираження, ті тенденції, які найбільше відповідають новим соціально-культурним завданням та умовам мовленнєвої комунікації.

Вивчення питань мовної еволюції завжди було в колі уваги мовознавців. Зокрема, мінливість мовної системи досліджували І. В. Арнольд, Л. О. Кудрявцева, Е. В. Кузнєцова, М. В. Панов, Ю. С. Сорокін, Г. А. Уфимцева, Ф. П. Філін, М. М. Шанський, Д. М. Шмельов та ін. Низка досліджень, в яких розкриваються різні аспекти динамічного характеру мови, представлена також в роботах учених-україністів. В. М. Русанівський, О. С. Мельничук, М. П. Кочерган, Ж. П. Соколовська, О. О. Тараненко та інші дослідники висвітлювали теоретичні питання розвитку та вдосконалення української мови; В. В. Жайворонок, М. А. Жовтобрюх, Л. А. Лисиченко, С. С. Лук'яненко, Д. В. Мазурик, Л. Б. Мартинова, О. Г. Муромцева, Л. М. Полюга, І. А. Самойлова, О. А. Стишов та ін. займалися дослідженнями лексико-семантичних змін. Оскільки мова знаходиться в стані постійного розвитку, зазначені проблеми залишаються актуальними з-поміж інших важливих завдань, що стоять перед сучасним мовознавством.

Динамізм мови як її онтологічна ознака безпосередньо пов'язаний із її сутністю. Лінгвісти визнають, що «...мова – це динамічна система, для якої

здатність до розвитку є природним способом її соціального існування. Розвиток мови протікає під знаком її постійного удосконалення та збагачення функціональних можливостей»¹. Мова розвивається завдяки своїй природі, своєму призначенню – функціонувати в суспільстві, забезпечуючи його потреби в спілкуванні. Вона влаштована таким чином, що її існування, динамічні процеси, які відбуваються в ній, перебувають у прямій залежності від людського фактора. Вільгельм фон Гумбольдт в своїй роботі «Избранные труды по языкознанию» писав, що мова закладена в самій природі людини і необхідна для розвитку її духовних сил і формування світогляду, вона «являє собою постійно поновлюючу роботу духу, яка направлена на те, щоб зробити артикуляційний звук придатним для вираження думки»². Мова є не результатом діяльності, а самою діяльністю, тому, за словами вченого, «Мову слід розглядати не як мертвий продукт (Erzeugtes), а як творчий процес (Erzeugung)»³. Наголошуючи на постійній мовотворчій силі, дослідник висловлює думку про те, що кожна мова полягає в акті її реального породження: «Дійсна матерія мови – це, з одного боку, звук взагалі, а з іншого – сукупність чуттєвих вражень і безпосередніх рухів духу, які передують утворенню поняття, що здійснюється за допомогою мови»⁴.

Мовна система як спосіб відображення мінливості життя суспільства зазнає постійних змін, і її розвиток зумовлений безперервністю цих змін. Висловлюючись про неперервність, повсякчасність процесу розвитку мови як неодмінної умови її функціонування, О. С. Мельничук зазначав: «...як постійний процес суспільної діяльності мова розвивається протягом усієї історії людства»⁵. Еволюція мови – багатство словника, функціонально-

¹ Кузнецова Э. Г. Лексикология русского языка: учеб. [пособие для филол. фак. ун-тов] / [2-е изд., испр. и доп.]. М. : Высш. шк., 1989. С. 153.

² Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию / Пер. с нем. Г. В. Рамишвили. М. : Прогресс, 1984. С. 70.

³ Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию / Пер. с нем. Г. В. Рамишвили. М. : Прогресс, 1984. С. 69.

⁴ Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию / Пер. с нем. Г. В. Рамишвили. М. : Прогресс, 1984. С. 73.

⁵ Мельничук О. С. Розвиток мови як реальної системи. *Мовознавство*. 1981. № 2. С. 6.

стилістична спеціалізація мовних засобів, семантична диференціація граматичних форм та ін. – тісно пов'язана з історією та культурою народу, створюється на протязі століть народом, що говорить цією мовою. Кожне нове покоління вносить дещо нове не тільки в суспільний лад, у філософське та естетичне осмислення дійсності, але і в засоби вираження цього осмислення засобами мови. Перш за все такими засобами стають нові слова, нові значення слів, нові оцінки того значення, що закладене у відомих словах. «Кожне наступне покоління має багатшу мову, ніж попереднє»⁶.

Отже, саме постійний розвиток мови, процеси мовних модифікацій, зумовлені суспільними змінами, забезпечують функціонування мови в соціумі. Але зміни в мові як реальній системі не порушують тенденції до її стійкості, не руйнують її внутрішньої єдності та цілісності. Поряд з тенденцією до змінності, мінливості діє також інша сторона мови – тяжіння до стабільності. Мовна стабільність закладена в системній організації мови, внутрішньосистемних відношеннях, її унормованості, консерватизмі та традиційності. Так, функціонування мови як системи, що постійно спирається на традицію, обґрунтував у своїх працях Ф. де Соссюр. На його думку, поряд із змінністю, розвитком мови слід говорити про те, що «...за будь-якої доби, – як би ми не заглиблювалися в минуле, – мова завжди виступає як спадщина попередньої епохи»⁷. Мовознавець у своїй роботі наголошував на тому, що спадкоємність як властивість мовної системи заперечує будь-яку можливість загальних раптових змін в мові, що будь-який теперішній стан мови завжди є продуктом історичних чинників, які й пояснюють, чому мовний знак незмінний, тобто чому він чинить опір усякій спробі довільної заміни. За словами вченого, «...усяке суспільство знає і завжди знало мову лише як успадкований від попередніх поколінь продукт, що має сприйматися лише таким, який він є»⁸.

⁶ Русанівський В. М. Життя слова / В. М. Русанівський, С. Я. Єрмоленко. К. : Вища шк. при КДУ, 1978. С. 127.

⁷ Соссюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики. К. : Основи, 1998. С. 93.

⁸ Соссюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики. К. : Основи, 1998. С. 94.